

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН**

**Муассисаи давлатии таълимии
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУҶАНД
БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОҶОН ҒАҒУРОВ»**

**ТОҶИКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАОРИФ ВА
ИЛМ ВАЗИРЛИГИ**

**“АКАДЕМИК БОБОҶОН ҒАҒУРОВ НОМИДАГИ
ХУҶАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ”
ДАВЛАТ ТАЪЛИМИ МУАССАСАСИ**

МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ ФИЛОЛОГИЯИ ЎЗБЕК ВА ТОҶИК

(маводи конференсияи онлайнӣ)

ЎЗБЕК ВА ТОҶИК ФИЛОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБМАСАЛАЛАРИ

(Онлайн конференсия материаллари)

**“Нури маърифат”
Хуҷанд “ 2020**

**“Нури маърифат”
Хуҷанд “ 2020**

ББК: 74.06 (Ўзб.)
УДК: 371 .
Ў - 65

Тўплам академик Бобожон Гафуров номидаги
Хужанд давлат университети” ДТМ нашр-
тахририя Кенгаши томонидан 12.11.2020 йил
№ 4-1/8 қарори билан чопга тавсия этилг

Масъалаҳои мубрами филологияи ўзбек ва тоҷик (ўзбек ва тоҷик
филологиясининг долзарб масалалари). Маҷмуаи мақолоти илмӣ. ”
Хучанд: Нури маърифат, 2020.” 821с.

Ўзбек ва тоҷик филологиясининг долзарб масалалари (масъалаҳои мубрами
филологияи ўзбек ва тоҷик). Тўплам. ” Хучанд: Нури маърифат, 2020.” 821с.

Зери назари

доктори илмҳои таърих,
профессор Қўразода Қ. Х.

Масъул муҳаррирлар:

Бердиалиев А. – ф.ф.д., профессор,
Сабурӣ - п.ф.д., профессор,
Ойматова М.-ф.ф.н., доцент

Тўплаб, нашрга тайёрловчилар:

Раҳмонкулов А.- ф.ф.н., доцент,
Ойматова М. – ф.ф.н., доцент,
Эшмуродов Э. – ф.ф.н., доцент.

Таҳрир хайати:

Турдибоев Т. - ф.ф.н., доцент,
Файзуллоев Б. - ф.ф.н., доцент,
Эрмухаммедов А. - ф.ф.н., доцент
Раҳмонкулов А.- ф.ф.н., доцент,
Ойматова М. – ф.ф.н., доцент,
Шарипова М. - ф.ф.н., доцент,
Эшмуродов Э. – ф.ф.н., доцент.
Абдуллоев О. - ф.ф.н., доцент,
Жабборов Б. - ф.ф.н., доцент.

Такризчилар:

Шеронов Б. – ф.ф.н., доцент,
Қаюмова Ф. – ф.ф.н., доцент.

Мазкур тўплам ўзбек ва тоҷик филология фанларининг долзарб масалаларига
бағишланган бўлиб, унда тилшунослик, адабиётшунослик ва уларнинг таълими
методикасига доир мақолалар жамланган. Тўплам тилшунос, адабиётшунос олимлар,
шунингдек, ёш тадқиқотчилар, магистрантлар, аспирантлар, ўзбек ва тоҷик тили
ҳамда адабиёти ўқитувчиларига мўлжалланган.

ISBN 978-99975-57-72-9

© “Академик Бобожон Гафуров номидаги
Хужанд давлат университети” ДТМ – 2020

2. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13-жилд. – Тошкент: Фан, 1997. – 169-бет.
3. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – 483-484-бетлар.
4. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукаммал асарлар тўплами. 17-жилд. – Тошкент: Фан, 2001. – 480-бет.
5. Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 128-бет.
6. Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ (Форс тилидан Н.Норқулов таржимаси). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. 184–190-бетлар.
7. Эргашев Қ. Кичик Мирзо. Бобур энциклопедияси. 2-нашри. – Тошкент: Шарқ, 2017. – 290-бет.
8. Ҳасанов С., Отажонов Н., Жамолов С. Буюк қомусий асар // Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002. 25-бет.
9. Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Девон. – Тошкент: Шарқ, 1995. 23-бет.

Ражабова М.,

доцент

(Ўзбекистон)

ХАЛҚ МАЙДОН КУЛГИ САНЪАТИ БЕЛГИЛАРИНИНГ НАВОИЙ ИЖОДИДАГИ КЎРИНИШЛАРИ

Инсоният поэтик тафаккури тараққиётида ўз ўрнига эга бўлган улуғ мутафаккир шоир Алишер Навоий асарларининг дунё адабиётида юксак миқёсга кўтарилишида халқ майдон кулги санъати жанрларининг таъсирини инкор қилиб бўлмайди. Қолаверса, буюк ижодкорнинг халқ ҳазил-мутойибалари табиати, ижрочилари тўғрисида келтирган маълумотлари ҳам унинг фольклор билимдонларидан эканлигини тасдиқлайди. Бундан ташқари, шоир табиатидаги ҳазил-мутойибага мойиллик, сўзга чечанликни ҳам бу жиҳатдан эътибордан четда қолдириб бўлмайди.

Шунингдек, халқ орасида кенг тарқалган айрим ривоят ва латифаларда Алишер Навоий номи келтирилган бўлиб, уларда улуғ шоирнинг ўзига замондош айрим ҳасадгўй, ичикора рақиблари, ижодкор ёки мансабдорлар билан кечган кинояли баҳс-мунозаралари, кулгили суҳбатлари, сўз ўйинлари, киноялари баён этилганлиги ҳам табиатан ҳазил-мутойибага мойил, сўзга чечанлигини далиллай олади. А.Навоий табиатидаги мазкур фазилатни замондоши Ғиёсиддин Хондамир шундай таърифлайди: “...Ҳазрат султоннинг яқин кишиси бўлган ул олий ҳазрат (Аллоҳ ул зотнинг қабрларини табаррук қилсин) баъзида ширин ва ёқимли сўзлар чиқувчи тилларига ҳазил ва мутойибалар келтириб, ўринли бўлган ҳолатларда латифасифат сўзларни баён ипига терардидар. Бундай сўзлар ул ҳазратнинг нозик ва муборак таъбининг ўткирлигидан далолат берган...” (Хондамир, 2017: 180).

А.Навоий ҳақида Хондамир келтирган ушбу маълумот икки жиҳати билан эътиборлидир. Биринчидан, А.Навоийнинг халқ оғзаки ижодини, фольклорнинг бевосита кулгига асосланган жанрлари (аския, латифа, лоф кабилар)га хос хусусиятларни чуқур билганини кўрсатади. Дарҳақиқат, Алишер Навоий асарларида аския санъати ва унинг кўринишлари ҳақида маълумотлар келтирилган бўлиб, улар мазкур соҳани чуқур ўрганиш учун қимматли манба бўлиб хизмат қила олади.

Иккинчидан, Алишер Навоийнинг “ўринли бўлган ҳолатларда латифасифат сўзлар” айтиши унинг латиф сўзловчи нозикфаҳм шахс бўлганлигидан; учинчидан, ижодида кулгига алоҳида эътибор қаратганидан далолат беради.

Аския – ўзбек халқ оғзаки ижодининг бир жанри бўлиб, унда сўз ўйинига, қочириқларга асосланган ҳолда икки ёки ундан ортиқ киши ёки тарафлар мусобақалашади. Аския, одатда, тўй-томоша, сайл, зиёфат каби йиғинларда ўтказилади (ЎТИЛ, 2006:106). “Аския” сўзининг асоси араб тилидаги “закий” сўзидан олинган бўлиб, соф фикрли, ўткир зехли, закий – нозик табиат билан фикр юритиш маъноларини англатади.

А.Навоий асарларида “аския” сўзи қўлланмаган эса-да, бироқ халқ кулги санъати хусусиятларини ва унинг ижрочилари маъносини акс этирувчи қуйидаги сўзлар учрайди: **мутоиба** – ҳазил, ҳазиллашиш, аксия; **ҳазл** – ҳазиллашиш, масхара; **мазох** – ҳазил-мутоиба, аския; **лутф** – мулойимлик, раҳмдиллик, яхши муомала, марҳамат; **латойиф** – латифалар гўзал сўз ва ҳикоялар, ажойиб гаплар; **зарофат** – зарифлик, нозикфаҳмлиқ, хушчақчақлик, гўзаллик, ажойиб; қочирим сўз, ҳазилнамо сўз; **базла** – латифа, чиройли ва ёқимли сўз, аския; шеърни бадиий ўқиш; **базлагў** – латифа айтувчи, аскиячи, кулдирувчи, ҳикоячи; **базласанж** – бадиий сўз устаси, маҳоратли шоир, аскиячи; **базмафрўз** – базмни қизитувчи; **бадиҳа**–ўйловсиз, бирданига айтилган чиройли сўз, мисра ёки байт; **бадиҳагўйлик** – ҳозиржавоблик, тўхтовсиз шеър айтиш; **ҳаззол** – ҳазилвон, мазақчи, қизиқчи.

Келтирилган истилоҳлар ичида “**мутояба**” сўзи кенг маънода қўлланган. А.Навоий бу ҳақда “Маҳбуб ул-қулуб”нинг 74-танбеҳида шундай ёзади: “Мутоябаки, боиси инбисот бўлғай, хуштурки, мужиби фараҳ ва нишот бўлғай. Адосида ракик гуфтор йўқ, бировга андин хижолат ва озор йўқ. Ул зарофат ва ибохатдур, андинки ўтти сафоҳат” (Навоий, 1998: 106). Келтирилган иктибосда мутойибага хос қатор хусусиятлар санаб ўтилган:

- кўнгилни бир оз хушламоқ ва шодлик, хурсандчилик учун бўлса жоизлиги;
- ҳазилда қўпол сўзлар бўлмаслиги;
- ундан ҳеч ким озор чекмаслиги кераклиги;
- беозор ҳазил – зарифлилик белгиси;
- ҳазилнинг ҳаддан ошиши ақлсизлик эканлиги.

Мазкур асарнинг 90-танбеҳида ўринсиз ҳазилнинг салбий оқибатлари ҳақида муаллиф шундай ёзади: “Ҳазлға шуруъдин беҳурматлиғ ортар ва ҳазлнинг ниҳояти жидолға тортар. Кўп лаҳв ҳаё пардасин чок этар ва адаб ва ҳурмат аҳлин бебок. Қила олғонча таъзим ва адаб биносин йикма ва ҳаё ва ҳурмат хилватидин ташқари чикма (Навоий, 1998: 112). А.Навоий таъкидича, ўринсиз ҳазил куйидаги оқибатларга олиб келади:

– ортиқча ҳазил ҳурматсизлик белгиси бўлиб, бундай ҳазилнинг охири жанжал билан тугаши;

– кўп ҳазил ҳаё пардасини чок этиши, инсонларни бебурд ва беобрў қилиши.

А.Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарида келтирилган ҳазил-мутойиба хусусиятлари билан боғлиқ бундай фикрлар ахлоқий-таълимий жиҳатдан ҳам жуда қимматлидир. Бундан ташқари, шоирнинг лирик меросида ҳам ўринсиз кулгининг оқибатлари танқид қилинган байтларни учратиш мумкин. Жумладан, шоир “Куч била кулгудин йироқ совуклуққа ёвуғроқ, вале куч била йиғламоқ эрур андин совуғроқ” сарлавҳали қитъасида ўринсиз кулгуни “субҳи козиб” (ёлғончи тонг)га қиёслайди:

Ҳикмат аҳли олдида совуқ сифат йўқ кимсада,

Субҳи козибдек маҳалсиз айлаган кулгу киби.

Лек мундин кўп совуқдур ашк тўкмак зўр ила

Дай елида қатра-қатра муз томизған су кеби (Навоий, 1998, 540).

А.Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарида халқ орасидан чиққан бадиҳагўй сўз ижрочилари – қиссахонлар, гўяндалар, муаммогўйлар, зурафолар, надимлар, бадиҳагўйлар, воизлар, масхарабозлар, мукаллидлар ҳақида маълумотлар учрайди. Бундан кўриниб турибдики, А.Навоий ўз даврининг сўз усталари ижодига асло бефарқ бўлмаган. Хусусан, асарда оғзаки сўз санъатини макамал эгаллаган ҳазил-мутойиба намояндalари ҳақида келтирилган маълумотлар аския жанрининг тарихий тараққиётини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қила олади. Жумладан, Сайид Гиёсиддин, Бурҳони Гунг, Мавлоно Жунуний, Сайид Козимий, Мавлоно Муҳаммад Муаммой, Мавлоно Ҳожи Нужумий, Хожа Аҳмад Мужаллид, Мавлоно Малик, Мавлоно Ҳамид, Сўфий Пири Сесадсола, Мавлоно Абдураззоқ, Хожа Хованд, Мавлоно Муин, Мавлоно Бурундук, Мавлоно Билол, Мавлоно Музҳир, Мавлоно Муқбили, Мавлоно Номий, мавлоно Муҳаммад Бадахший, Дарвеш Шухудий, Мавлоно Абдулвосеъ, Хожа Султон Муҳаммад, Мавлоно Сулаймоний, Мавлоно Ховарий, Мавлоно Шихоб, Мавлоно Шаҳидий кабилар ҳақида келтирилган маълумотлар бу жиҳатдан алоҳида эътиборни тортади. Юқорида номлари қайд қилинган сўз усталари билан боғлиқ маълумотларда сўз санъатининг – базла, бадиҳагўйлик, тирзиқ каби кўринишлари мавжудлиги, уларнинг ижрочилари – базлагў, базласанж, базмафрўз, надим, мукаллид, уста зарифлар номлари билан аталиши таъкидланган.

Номлари санаб ўтилган шахсларга оид қайдлар назардан ўтказилса, А.Навоий ҳазил ва мутойиба усталарини “ҳазол” деб кўрсатгани, баъзиларига нисбатан “ҳажв ва ҳазл сари мойил”, яна қайсиларигадир “мазох ва мутойиба мизожиға ғолибдур” дея таъриф бергани кузатилади. Жумладан, Саййид Ғиёсиддин ҳақида адиб шундай ёзади: “Саййид Ғиёсиддин – Машҳаднинг содоти, балки нуқабосидиндур. Аҳл ва мулойим кишидур. **Мазох ва мутойиба мизожиға ғолибдур. Шўхлуқдин файласуфваш** ва улви насабдин тазвир ва бузург манишликда беихтиёр тушубтур. Чун Саййиднинг хумоюн башараларида суфрат ғолибдур, Саййид ширға ҳам дерлар. Баъзи маймунға ҳам ташбих қилурлар. Фақир худ бу навъ густохликлар қила олмасмен, аммо Мирнинг маркабин ул итга ўхшатибменким, анга бир маймунни миндурурлар. Агарчи Мирға нохуш келур, аммо ҳазл била ўткарур. Бу матлаъ анингдурким:

Даме аз дастидуни во нарастам,

Биё, соқийки, якдам майпарастам.

Мазмуни: “Дунё ташвишидан бир дам қутилмадим. Кел, эй, соқий, бир нафас майпараст бўлай” (Навоий, 1998:120).

А.Навоий Саййид Ғиёсиддиннинг мижози “мазох ва мутойиба”га ғолиблигини таъкидлар экан, бу икки тушунчани бир-биридан фарқлагани кўринади. Жумладан:

Мазох – ҳажв. Бунда танқид, рақибнинг нуқсонлари устидан қулиш ёки бўрттириб тасвирлаш хусусияти устувориги намоён бўлади.

Мутойиба – ҳазилга яқинлик. Бунда чиройли сўз ўйинлари, лутф билан суҳбатдошига тегиб ўтиш, латифа айтиш билан кулдириш устунлик қилган.

Саййид Ғиёсиддинга “шўхликдин файласуфваш” таърифнинг берилишига ҳам эътибор қаратиш лозим. Бундай таърифнинг берилиши унинг шунчаки “мазох ва мутойиба”ни эгаллаган шахс эмас, балки сўзнинг илоҳий қудратини ҳис қилган ва уни ўрнида қўллай билган, кулгу санъатини мукамал эгаллаган санъаткор эканлигига далилдир.

Келтирилган иқтибосда А.Навоий Саййид Ғиёсиддиннинг табиатини, ҳазилга мойиллигини жуда яхши билгани учун унга ўзи ҳам мутойиба орқали муносабат билдиради: “улви насабдин тазвир ва бузург манишликда беихтиёр тушубтур. Чун Саййиднинг хумоюн башараларида суфрат ғолибдур, Саййид ширға ҳам дерлар. Баъзи маймунға ҳам ташбих қилурлар. Фақир худ бу навъ густохликлар қила олмасмен, аммо Мирнинг маркабин ул итга ўхшатибменким, анга бир маймунни миндурурлар” (Навоий, 1998:120).

А.Навоийнинг сўз усталари ҳазил-мутойиба санъати талабларига қай даражада эътибор қаратишгани ёки унинг талабларини қай жиҳатдан бузганликлари ҳақидаги бундай фикрлари унинг мазкур соҳани нечоғлик чуқур билганлигидан далолат беради. Масалан, унинг Мавлоно Абдулвосеъ ҳақида: “**Зурафо анинг била мутойиба кўп қилурлар. Ул ширин**

изтироблар қилурки, яна муъжиби ҳазл бўлур”, – деб ёзганига қараб, ҳазил-мутойибанинг “ширин изтироблар” орқали намоён бўлишини ижобий ҳолат деб баҳолаганини англаш мумкин (Навоий, 1998:122).

Хожа Аҳмад Мужаллид ҳақида: “Хуросоннинг **шўх таъларидин** эрди. Аммо бағоят **хабисшева** (ёмон, ярамас, ифлос, бадбўй) киши эрди” деган бўлса, Мавлоно дарвеш Машҳадий тўғрисида “**сафих ва бадзабон кишидур. Баъзи азизларни, дерларки, ёмон хажвлар қилибдур**”, – деб ёзади (Навоий, 1998:52).

Хуллас, Алишер Навоий сўз усталарининг ижобий ва салбий сифатларини ажратиб кўрсатишда уларнинг ҳазил-мутойибага муносабатига ҳам алоҳида эътибор бергани кўринади.

Адабиётлар:

1. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. III жилд. Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Фан, 1988.
2. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. VII жилд. Ҳайрат ул аброр. – Т.: Фан, 1991
3. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. XIV жилд. Маҳбуб ул- қулуб. – Т.: Фан, 1998.
4. Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т.: “Академнашр, 2017.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. I жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

Ражабов Т., ўқитувчи
Хайруллаева М., магистрант,

(Ўзбекистон)

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА БАДИИЙ КЎЧИМЛАРНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ ВА ҚЎЛЛАНИЛИШ УСУЛЛАРИ

Кўчимлар, асосан, тилшунослик назарияси фани орқали ўрганиб келинган. Сўзнинг ўз маъносидан яна бир бошқа маънода қўлланилишига кўчим дейилишидан тилшунослик фани нуқтаи-назаридан келиб чиқиб хулосалар қиламиз. Аммо шеъриятимизда ҳам муайян бадий-эстетик мақсадни кўзлаган ҳолда воқе бўлувчи шундай тушунчалар ҳам борки, уларни семантик сатҳ меъёридан оғувчи сўзлар деймиз. Бундай сўзлар адабиётшунослигимизда янги тушунчалар ҳосил қилиши, образлар яратиши ва маънони кутилмаганда бошқа тарафга олиб кетиши учун хизмат қилади. Ушбу поэтик ҳодисани замонавий ўзбек шеърияти мисолида кўрадиган бўлсак, кўчимнинг перифраза, аллегория, рамз каби бир қатор тушунчаларга изоҳ бериб ушбу тушунчаларни ҳам илмий жиҳатдан, ҳам бадий жиҳатдан мисоллар асосида ҳамоханг ўрганиш имконияти мавжуд. Кўчимнинг фақатгина адабиётшунослигимиз доирасида қўлланиладиган турлари ҳам мавжуд. Айни пайтда эпитет, оксиморон, литота, муболаға каби бир қатор поэтик фигуралар ҳақида

24. Жўраев М. (Ўзбекистон) Комедия жанрида анъана ва новаторлик (“Майсаранинг иши” ва “Учар ошиқлар” комедиялари мисолида)
25. Жўраева Н., (Тожикистон) Ҳотифийнинг Навоийга бағишланган мадҳиясида комил инсон тасвири
26. Иргашева Ш. (Ўзбекистон) Бадиий таржиманинг ноёб қийинчиликлари
27. Исакова Р. (Ўзбекистон) Ўткир Ҳошимовнинг “Дафтар ҳошиясидаги битиклар” асаридаги ички сарлавҳалар хусусида
28. Исломов З., (Ўзбекистон) “Дунё хазинасига тенг асар” сўзлиги таржимасига оид мулоҳазалар
29. Йўлчиев Қ., (Ўзбекистон) Кўклам хронотопи (Рауф Парфи шеъри мисолида)
30. Мамадалиева З., (Ўзбекистон) Искандар образи талқини: ирфон ва орифлик
31. Маматқулов М., (Ўзбекистон) Фольклор анъаналари ва ўзбек ёзма дostonчилиги тараққиёти
32. Муллаҳўжаева К., (Ўзбекистон) “Юсуф ва Зулайхо” – қиссаларнинг энг гўзали
33. Муродова М., Мавлонова М., (Тожикистон) Саҳми Абдуқодир Шакурӣ дар ташаккули чараёни равшангарой
34. Муҳаммедова Ҳ., (Ўзбекистон) Таржима маданий алоқа калити сифатида
35. Муқумова Д., (Ўзбекистон) Исмати Бухороӣ – шоири пайрави мактаби адабии Шайх Камоли Хучандӣ
36. Норов О., (Ўзбекистон) Абдували Қутбиддин шеъриясида поэтик ифода ўзига хослиги
37. Ойматова М., Абдуллоев О., (Тожикистон) “Мабдаи нур”да Қуръон оятлари ва ҳадислар
38. Ойматова М., Эрмуҳамедов А., (Тожикистон) И. С. Брагинский – айнийшунос
39. Орипова Г., (Ўзбекистон) Лирик шеър композициясида вазннинг ўрни
40. Очилов Э., (Ўзбекистон) Огаҳий сўз таърифида
41. Пардаева Н., (Ўзбекистон) Анбар отиннинг тожик тилидаги ғазаллари хусусида
42. Ражабова Б., (Ўзбекистон) Абдурахмон жомий ва ҳирот маданий муҳити
43. Ражабова М., доцент (Ўзбекистон) Халқ майдон кулги санъати белгиларининг Навоий ижодидаги кўринишлари
44. Ражабов Т. ўқитувчи (Ўзбекистон)